

MASALLARDA EFSANE VE MASAL YAPISALCILIĞI

Structures of Legend in Tale Formation

Ramil ALİYEV*

Abstract: *One of the methods of formation of Azerbaijani tales is through using the legend texts. The legend structures take part in tale formation both entirely and via reflecting the general content. Such tales are usually not very large by form or size. All legend images fulfill the same function in tales. Such tales could be identified as tale-legends. The tale structure continues its development with the transformation of the legend to the tale text. “Supremacy of prophet Moses” and “Khidir commits namaz of the dead” legends and “Kidnapped girls” tale-legends could be brought as examples of it.*

Motifs play the main role in the transformation of legends to tales. These motifs do not lose their functions even after passing to the tale. Legends used in tales might be related to the mythological thought; on the other hand it might not be related to the mythological thought. The legend related to the mythological thought can easily mix with the myth; the legend which is not related to the mythological thought can fall in a particular genre after a long period of time. Such legends which fall in any genre can be seen in the tales related with the historical personalities. Although prophet Solomon, Moses, prophet Muhammad are the religious personalities, they can be seen as images in the texts.

Keywords: *Tale, Legend, Motif, Image, Genre.*

Azerbaycan masallarının konusunun yaranmasında efsane ve rivayetlerin rolu kaçınılmazdır. Bilindiği üzere efsane ve rivayetler konularını genişleterek masala dönüşebiliyor ve ya masal türünün gelişmesinde önemli rol üstleniyor. (4, s. 164). Buna benzer örneklerle “Musa Peygamberin Allahlığı” ve benzeri metinlerinde rastlaşıyoruz. Azerbaycan Halkbiliminde Musa peygamberle ilgili bir çok efsane mevcuttur. Bu efsaneler konularını genişleterek masala dönüşmüştür. “Musa Peygamberin Tanrısallığı” konusu bakımından efsaneden tam olarak ayrılmamıştır, (1, s.281-283) ama masallaşma sürecindedir. Metinde masal unsurlarının hiss olunmasına karşı zamanın henüz mitolojik olmadığını farkına varıyoruz. Buradaki anlatım işlemini rivayet tahkiyesinden ayırmak çokta mümkün değil. (3. s. 31)

* Prof. Dr.-, Azerbayvan Milli İlimler Akademisi

Masal oluşma sürecini (masallaşma sürecini) “Hızır cenaze namazı kılıyor” örneğinde de görebiliriz. (1. s. 284-285). Bu metinde de masal unsurları zaman bakımından tam olarak oluşmamıştır. Bu o demektir ki, masalda zaman ve mekan ilişkileri yeterli değildir. (6, s. 61). İsmi zikrettiğimiz metnin önceki versiyonu rivayet şeklindedir. Metnin söyleyicisinin zamanın etkisiyle sonradan unutulmuş olabileceği ihtimali her zaman olmuştur. Maamafih şahitlik işlevi de kaybolmuş ve masal özellikleri metnin yenilenmesine sebep olmuştur ve ya yardımcı olmuştur. Buna rağmen metinde tahkiye hakimiyeti var, Hızır ile ilişki sözkonusudur ve bazı dini özellikler eklenmiştir. Metindeki masal motifleri özel arketip özelliği taşımadığı için rivayet motifini ve Hızır arketipini metinden çıkarmak mümkün. Hızır arketip ve motifi günahlardan arınma masal motifi olarak değil rivayet göstergesi olarak kullanılmaktadır. Sadece rivayetdeki tavır formatı gelişerek masal formatına dönüşebiliyor. “Hızır cenaze namazı kılıyor” masalında Hızır’ın tutumu onun rahmetli için kıldığı namazla ölçülüyor. Bu çeşit tutum masal metninin oluşmasında önemli faktördür. Masalın tutum kodunu oluşturan şey rahmetlinin sağlığında Allah’dan istiğraf dilemesidir (2. s. 245-246). Tutum kodunun oluşması bu duruma bağlıdır. Bu da o demektir ki, masalın oluşmasında durumun da rolü var. Bazı masallarda ise durum masal oluşumundaki çok önemli faktördür, yani masal duruma bağlıdır. “Musa Peygamberin Allahlığı” masalının yapısına bakacak olursak durumun, onu doğuran sebep ve sonucun kendisi olduğunu görürüz. Durumdan sonra masalın konusu belirlenir. Masallarda muhteva bir kaç bölümden oluşabilir, yeterli muhteva kapsansın. “Musa Peygamberin Allahlığı” masalında muhteva iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Musa Allah’la sohbet eder ve ondan üç günlük O’nun yerine geçmeği ister. Bu masalcı tarafında ana fikre geçme sebebidir. Masalın temel sebebi Allah’ın Musa peygambere söyledikleridir. Masalın ana fikri onun yapısına göre uzun veya kısa olabilir. Bizi ilgilendiren bölümlerin olması bu metni masal olarak kabul etmeğe yetiyor. Demek ki, masalları konusunun uzun veya kısa olmasına göre ayırtedebiliriz. Kısa konulu masallar yapıları bakımından rivayetlere benzer. Yani onların yapısı rivayetin konusuna bağlıdır. “Kaçırılmış kızlar” masal-rivayetine dikkat edecek olursak metnin girişinin rivayet yapısına uygun geldiğini görürüz. Yani buradaki şahitlik işlevi masal yapısına uygun değildir. Söylevci bu hadiseyi birinden duyduğunu anlatır. Şahitlik işlevi görevini yaptıktan sonra (bellekten silinme sonucunda) rivayet masala dönüşür. Burada rivayet masalcılığa uygun biçimde gelişiyor. Sebep, karşıdurma, tezatlık gibi olaylar masalın pozitif özelliği olarak görülür. Masalın başında karşıdurma sebebi açıklanır. Yani daha metnin başında pehlivan iki kız kaçırmış. Şöyle ki, günlerin birinde pehlivan kızlara sorar: “Benden daha güçlüsü var mı?”. Kızlardan biri Ali adlı pehlivanın ondan daha güçlü olduğunu söyler. Bu bölüm karşıdurmanın sebebinin oluşturmaktadır. Sebebin

ilk bölümü Ali pehlivanın daha güçlü olduğunu söyleyen kızla pehlivan arasında oluşur. Burada pehlivan ısrarla Ali pehlivanla görüşmek ister. Bu bölüme pehlivanla kız arasındaki zıddiyet de diyebiliriz (2, s. 241 - 242). Karşıdurmanın (zıddiyetin) sona ermesi için Ali pehlivanın çağrılması gerek. Karşıdurmanın ortadan kalkmasının temel şartı budur. Buradaki masal motiflerinin işlenişi metne masal özelliği katar. 40 motifinin bulunması da gelenekseldir ve olayların çözülmesine yardım eder. 40 gün sonra Ali pehlivan kızın daveti üzere gelir. Bu olayların magik etkisine inamdan kaynaklanıyor. Burada Ali kultuna o kadar inanılmaktadır ki, gelen atlının kimliğini kız bilir. Yani metinde sebebin önceden gösterilmesi Ali kultuna olan güvenden kanaklanıyor. Pehlivanla Ali arasındaki karşıdurma bu bölümde başlıyor. Yabancı pehlivanın İslama davet edilmesi ve bu davetin kabul görmemesi diğer masalarda da görülür. Bu folklor karşıdurmanın çözümü için gereklidir. Eğer karşıdurma olmasaydı masalın etkisi azalır, kult da zayıflardı. Bu sebepten dolayı sonuçta yabancı pehlivanın öldüğünü görüyoruz. Eğer yabancı pehlivan İslam dinini kabul etseydi bu Ali kultunu menfi yönde etkilerdi. Yani masal iki bölümden oluşmaktadır: yabancı pehlivanın kendine güveni rivayetin branşını oluşturur. Bu hem de sebeptir. Eğer kaçırılmış kızlar yabancı pehlivanla kendileri mücadele etmeğe kalkışsalar bu tamamile rivayet olurdu. Metni rivayet formatından çıkararak şey onun masal özellikleri taşımaktadır ki, bu da ikinci bölümü oluşturur. İkinci bölüm masal yapısı taşımaktadır. Söylediğimiz gibi burada masal özellikleri daha çoktur. Kultun olağanüstü biçimde ortaya çıkışı masal motifi gereği olayların gidişatına yardım eder. Bu metnin sadece orta bölümü masal yapısına uygundur. Yani iyile kötü karşılaştıktan sonra masal biter. Masalın sonunun öngörülmemesi gelenekseldir. Yani, bu masal-rivayetlere has hüsustur. Rivayet metni üzerine kurulan masal-rivayetlere “Kuş kemiğinden ev” metnini de örnek gösterebiliriz. Metnin rivayeti Süleyman peygamber üzerine söylenmiş (1, s. 302 – 3-4). Bu metin aynı zamanda efsaneleşme sürecindedir. Rivayette şahitlik kaybolmuştur ve metin muhafazakar değildir. Metnin karakterin tranfarmason özelliğini daha kabarık göstermesi de temel faktördür. Söylediğimiz gibi metin önce Süleyman peygamber adına söylenmiş daha sonra Süleyman peygamber bir padişaha dönüştürülmüş, transformasyon olunmuştur. Demek Süleyman peygamber, rivayet kahramanı olarak masala transfer olunabilir. Eğer şahitlik işlevi kaybolmuşsa Süleyman peygamber de belleğimizden silinmeli ve yerine masal karakteri gelmelidir. Başka şeyler rivayette olduğu gibi masala (masal-rivayete) transfer olunabilir. Burada önemli olan rivayet motifiyle masal motifinin karşılaştırılmasıdır. Masal motifinin derli-toplu, yani kısa olması rivayet motifine de tesir ederek onu kısaltır. Rivayet motifinde Süleyman peygamberin baykuşa sorduğu üç soru daha geniş ve kapsamlıdır. Rivayetdeki dini-efsanevi mühteva kutsal insanlar hakkında

anlatılan menkıbelerin ürünüdür (5, s. 59). Masal-rivayetlerde ise bu soru-cevap kısmı tam net değil. Yani tahkiye sonucunda rivayetteki netlik masala transfer olduğu zaman az ve öz ifade tarzı öne çıkar. Rivayetin sonundaki matematiksel motif, masalın sonunda biraz değişerek tekrarlanır. Rivayette 3 rakamı kendinden biri eksilterek çift olur. Masalda bu tek tek eksilerek son buluyor. Bu matematiksel motif (masal-rivayetlerdeki) Türk halkları arasında pek yaygındır. Çuvaş efsanelerinde onların üç güneşinin olduğundan sözedilir. Bir gün onların yaşadıkları yere kumaşlar gelir ve dayanılmaz sıcaklar başlar. Çuvaş avcısına güneşlerden birini öldürmesini söylerler. Avcı güneşin birini öldürür ve diğer iki güneş yakmamaya başlar. Lakin halk avcıdan ikinci güneşi de öldürmesini ister, aksi takdirde onu öldüreceklerini söylerler. Çuvaş avcısı mecburen ikinci güneşi de öldürür. Yalnız kalan tek güneş de korkusundan semanın en üst katlarına saklanır. Bundan sonra çuvaşlar donmaya başlarlar. Bu efsanedeki güneşin bir bir kaybolması masal motifinde serçelerin tek tek yutulmasına benzer. Demek ki, rivayetteki matematiksel motif efsane motifinden masal motifine dönüşebiliyor. Motifin ahlaki sonucu da masal-rivayetleremasal-rivayetteki gibidir.

Masal-rivayetlerin birçoğunda Süleyman peygamberle ilgili hadis bulunur ve bu hadis çözülmeye çalışılır. Hadis şöyledir: Süleyman peygamber kıyamet gününe kadar yaşamak istiyorsa tüm hayvanların onayını almalı. Masalcı bu şartı metne sokmak için didaktikadan yararlanıyor. Metindeki tahkiye çok kısadır. Metnin izahı sebep ve sonuca göre değişebiliyor. Yani, burada kirpinin Süleyman peygambere verdiği öğüt, cevap onun gelecek işlevini yönlendiriyor. Burada masal metinlerinde pek karşılaşmadığımız şeyle- hayvan ve kuşun ödüllendirilmesiyle karşılaşyoruz. Metinde kirpi üryan olur ve ödül olarak derisi oklarla kaplanır (1, s. 304 - 306).

Masal-rivayetlerin yapısı uzunömürlülük üzerine kurulmuştur. Metnin hareket arketipi de aynı motif üzerinde faaliyettedir. Bunu metne bakıp çıkarabiliyoruz. Ölümsüzlük metnin ana fikridir. Kaynağı mitolojiden gelen eski görüşlere bağlıdır. Uzun yaşama yönlü mitlerimiz de var. Bu mitler masal-rivayetlerde işlenen ölümsüzlüğün eskilere dayandığını kanıtlıyor. Maamafih aynı motif bedii fikirden karakteristik şekle bürünerek halk fantezisi ürününe çevrilmiş, önce rivayetlerde, sonra da masallarda görülmüştür.

Masal-rivayetlerde bu motif iki bölümden oluşur: 1) Uzun yaşama hevesi; 2) Uzun yaşamanın gereksizliğini anlama faslı. Metnin iki bölümden oluşması başka bir rivayetteki motifin yapısına benzer. Bu rivayette ölümsüz mekan arayan karı-kocadan bahsediliyor. Onlar böyle bir yer bulurlar lakin kadın hastalandığı zaman yerli halk tarafından kesilerek yenir. Koca ölümsüzlüğün yanlış fikir

olduğunu anlar. masal-rivayetlerde bu süreç iki bölümde veriliyor. Rivayetyerde bu arzusun gereksizliği, hiçbir yan etki olmadan, insanın kendi şuuru ile kavranır. Bu da o demktir ki, masal-rivayetlerdeki ölümsüzlük arzusunun iki bölümde verilmesi herhangi mitolojiye (örneğin toteme ve s.) bağlıdır. Yani rivayetin mitolojiyle ilişkisi ola da bilir olmaya da bilir. Mitolojik tefekküre sahip rivayetler kolay biçimde mite karışabilir. Mitolojiyle ilgisi olmayanlar ise uzun zaman sonra herhangi bir türün içine girebilir. Bu tür rivayetler daha çok tarihi şahsiyetlerle ilgili olanlarda görülür. Süleyman peygamber, Musa peygamber, Muhammed peygamber dini şahsiyet olsalar bile metinde şuurlara karakter olarak yerleşiyorlar. Karakterleşme bütün tarihi şahsiyetlere aittir.

Musa peygamber, Muhammed peygamber ve Hz Ali ile ilgili motifler, onların hem dini hem de tarihi işlevine ihtiram duygusu aşıyor. Bu çeşit masal-rivayetler fikir kaynağını menkıbelerden-dini rivayetlerden alıyor. Buna benzer örnekleri yazımızın başında gördük. Bazıları bu geleneğin dışına çıkıyor ki onlar Muhammed peygamberle ilgili olanlardır. Bu farklılığın sebebi dünya mitolojisinde peygamber adının kutsal olması, her şeyin ona agah olması, Allah katındaki bütün sırları bilmesiyle ilgilidir. Peygamberlerin gizleri bilmesi Allah tarafından seçilmiş insanlar olmasından kaynaklanıyor. Muhammed peygamberin hayatı da bu tip esrarenizliklerle doludur. masalda peygamber motifi tüm sırları bilmesi bakımından bulunduğu görevden daha yüksektedir. Çünkü motif diye nitelendirdiğimiz bu makam başka motifleri de türetir. Motifmasalda dikkati çeken motiflerden biri de evlatsızlıktır. Mitolojik mühtevası ve özelliği bakımından bu motif benzeri motiflerden ayrılmaktadır. Masallarda bu motifi kutsal, nurlu ihtiyarlar, Hızır ve b. gerçekleştirirken bu masalda evladı veren Muhammed peygamberin kendisidir. Peygamber bu motifin gerçekleşmesine dolayısıyla yardım eder. Yani o yanına gelen gelinin bir süre sonra çocuk sahibi olacağını ve kocasından kısa süreliğine ayrı kalacağını önceden söyler. Bu motif her şeyi bilen adam motifini kendiliğinden doğurur. Masalın sonraki bölümünde her şeyi bilen adam (Bilkamış) işlevini Muhammed peygamberin hayır duasıyla doğan çocuk devam ettirir. Bu motifle bir çok masalda karşılaşırız ve motif kendi işlevini genişleterek masalın ana fikrine dönüşebilir. Masalda hakkında konuştuğumuz motifin işlevini gerçekleştirme için yardımcı motifler de bulunur. Onlardan biri rüya motifidir. Bu motif çoğu masallarda temel motifin yardımcısı sıfatındadır. Rüyayı doğru yorumlayan her şeyi bilen adam işlevini üstlenir. Bu masalda rüya motifi aracılığıyla temel motifin işlevi ortaya çıkar. Masalda zaman dualizmi de görülmektedir. Birinci zaman somuttur ve Muhammed peygamberin yaşadığı zamandır. Mitolojik zamanın somut zamana bağlanması motifin ne kadar eski olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan her şeyi bilen adam

motifi Şumer ve daha öncesine kadar uzana biliyor. Örneğin mitolojiye göre her şeyi bilen adam ruhtur. Motifte bu ruh karakteristik havaya bürünerek ortaya çıkar. Ruhun metomorfozunu gözönüne getirirsek onun eski görüşlerde metamitolojik zamanla bağlılığı da görülür. Ruhun her şeyi bildiğine dair halk arasında bir çok mitler mevcuttur. Yani metamitolojik zaman ruh sayesinde somut zamana, Muhammed peygamberin zamanına bağlanıyor. Halk arasında ruhun temizliği ilgili düşünceler peygamber aracılığıyla, onun diliyle anlatılır. Peygamber şöyle söylemiş: “Bir kadının rahmine çocuk düştüğü andan itibaren eşiyile birlikte olmazsa ondan doğacak çocuk bir şey olur” (2, s. 230 - 236). Ruhun ana rahmine düştükten doğumuna kadar olan bakireliği bu yolla sağlanır. Demek ki, masalda her şeyi bilen adam motifi idea kökleri ile bakireliğin korunmasına bağlıdır. Masalın sonunda bu bakirelik her şeyi bilen adamın bilgisine göre padişahın karısını ahlaki bakımdan temiz olmadığı için bozulur. Bu sebepten her şeyi bilen adam bakireliğin bozulmasına karşıdır. Bu masal dini motifle masal motifinin katılımı sayesinde şekillenir. Lakin bazı masallarımızda komple dini motifler kullanılır. “İmamın eminliği” masalı da dini motiflerle zengindir. Masal kısaca şöyledir: imam 40 yıl oruç tuta, namaz kılar ve cennete gideceğine emin olur. Bir gün Allah ondan yarattıkları arasından en iğrenç hayvanı bulmasını ister. İmam araya araya uyuz bir köpek bulur. 40 yıl kötü hayat sürmüş komşu kadın köpeği onun elinden alır, yaralarını yıkayıp temizler, melhem sürer. Zamanı gelince önce komşu kadın daha sonra imam ölür. Kadın cennete, imamsa cehenneme girer. İmama sen Allah'ın yarattıkları arasında iğrençlik aradığın için cehenneme, kadına ise köpeği iyileştirdiğin için cennete giriyorsun derler (1, s. 245-247; s. 237 - 239).

Masalda günah ve günahın bağışlanması motifleri var. Bu motifler dinidir. Motiflerin hiçbirinde günahsızlık prezumpziyası yok, sadece günahlardan arınma, bağışlanma dikkatçektir. Masalın kökü dini rivayettir. Rivayette de aynı motifler vardır. Masalla rivayetin farklı yönü tahkiyedir. Masalı anlatan kes uzak geçmişe dayanır. Olayın ne zaman başvurduğuna işaret eder. O fikrini “iki komşu varmış” şeklinde ifade eder ve s. Bu masal tahkiyesidir. Rivayeti anlatan biri ise metni başkasının şahitliğine dayanarak anlatır. Masalla rivayet arasındaki tek fark budur. Diğer motif ve olaylar ikisinde de aynıdır. Hem masalda gem derivayetlerde günahla günahsızlığın bir birine geçişi ana düşünceyi oluşturuyor. İyilik yapmak hadislerde de mühtevasına göre yerini alır ve günahdan nasıl arınılacağı ispat edilir. Bu faktörler bedii boyalarla masal ve rivayette yer alır.

Azerbaycan masallarının büyük bir kısmını maişet masalları oluşturur. Yukarıda örnek verdiğimiz masalları da maişet masalları kategorisine dahil edebiliriz. Maişet masalları toplumsal karakterlidir. Sihir, büyü ve b. şeylerle fazla karşılaşmaz. Olaylar genelde doğal hayattan alınır. Sihir, büyü sadece masalın

fantezisinde kendine yer edinebilmişse kullanılır. Bazen tarihi şahsiyetlerle ilgili masalları da maişet kategorisinin içine alırlar. Çünkü bu masalların da temel unsuru maişettir. Tarihi şahsiyetlerin bulunduğu masallar ihirli masallara ve hayvan masallarına oranla azdır. Bu tarihi şahsiyetin, halkın belleğinde bıraktığı izle ilgili bir şeydir. Iskender, Şah İsmayıl, Şah Abbas bu tür masalların kahramalarıdır. “Muhammed ve Perzad`ın masalı” nda Şah Abbas maişet kahramanı değil. Örneğin o balıkçılık veya halıçılıkla ilgilenmez. Bu masalda o hami (koruyucu-red.) rolünü üstlenmiştir. Bunu daha masalın başından beri görmek mümkün. Muhammed akıl ve cesaretiyle Şah Abbas`ın dikkatini çeker ve saraya götürülür. Masalda Muhammed`in sonraki hayatı; Perzat`la görüşmesi, devle çarpışması, kızın ardınca Halep`e gitmesi, Perzat`la birlikte vatana dönmesi ve Şah Abbas`ın onlara karşı olan tavrı anlatılır. Masalda Şah Abbas`ın rolü Muhammed`e nisbtle azdır. Muhammed mitolojik kahraman değil. Lakin onun masalda karşılaştığı durum sihirli karakterlerle (mitolojik) ilgilidir. Şöyle ki, o darda kaldığı zaman devin ona verdiği tüyü yakar ve durumdan kurtulur. Söylediğimiz bu araçlar masalda sık sık kullanılır. Bu ypntemle masal eski dünyanın mitolojik tasavvurdaki bedii-fantastik düşüncesinin ürününe dönüşür.

Masal oluşturma sürecinde gösterdiğimiz metot ve usüller önemli yere sahiptir.

Кайнаklar

(1) Azərbaycan folkloru antolojisi. XVI. катар Аьдаш folkloru. Bakü, Седа, 2006.

(2) Azərbaycan folkloru кцллиййаты. X. ьилт. Masallar. Bakü, Нурлан, 2008.

(3) Пирсултанлы С. П. Azərbaycan ефсане ве ривайетлеринин едеби абиделеримизле мукаyesели tetkiki. Bakü, Нурлан, 2007.

(4) Байат Ф. Фолклор шаггында йазылар (назери problemler). Bakü, Елм-Ташсил, 2010.

(5) Фолклор терімлери / Щазырлайан А. Налил. Bakü, Нурлан, 2010.

(6) Щаьылар В. Эцрцьстан`да тцрк халг едебиййаты ананелери. Бакы, Седа, 2005.